

filozófia és prostitúció

Michel Foucault

OEDIPUSZ KIRÁLY:

Az ember, aki túl sokat tudott

Oedipusz király történetéről szeretnék ma Önöknek beszélni — egy olyan témáról, amely egy éve meglehetősen divatjammúlnak számít. Freud óta Oedipusz története vágyaink, tudatalattink legrégebbi meséje. Deleuze és Guattari Anti—Oedipuszának tavalyi megjelenése óta azonban az Oedipuszra való hivatkozások egész más szerepet játszanak.

Deleuze és Guattari arról próbálták az olvasót meggyőzni, hogy az oedipuszi apa—anya—fiú háromszög nem tartalmaz semmilyen örök igazságot, nem tárja fel vágyaink történelmi igazságait. Azt próbálták érzékeltetni, hogy a híres oedipuszi háromszög a pszichoanalízisben annak egy módját vázolja fel, hogyan lehet az ember vágyait korlátozni, mit lehet azért tenni, hogy a vágyaink ne a körülöttünk lévő történelmi világban merüljenek ki, hanem maradjanak meg családi körben, mint ahogy itt is egy mondhatni kispolgári apa, anya, fiú drámájáról van szó.

Oedipusz tehát nem a természet igazsága, hanem a korlátozás, a kényszerítés eszköze, mely Freud óta a pszichoanalízisben arra szolgál, hogy a vágyakat korlátozza, bekösse egy családszerkezetbe, általában egy meghatározott életkorban. Más szavakkal: Oedipusz, Deleuze és Guattari felfogása szerint, nem a tudatalattink rejtett tartalma, hanem az a kényszerítő forma, amelyet a pszichoanalízis alkalmaz tudatalattink és vágyaink gyógyításában. Oedipusz hatalmi eszköz, módszer, melynek alkalmazásával az orvosi és pszichoanalitikus hatalom a vágyainkat, a tudatalattinkat formálja.

Bevallom, a probléma engem is rendkívül vonz, próbára tesz. Úgy érzem, keresnem kell Oedipusz történetében valamit,

A filozófia, mely gondolati rendszerek és babonák következménye, és a világ "újjai szélén" is megtalálható, pátoának kell, hogy teldíse a "járda pyrrhonizmusát", amelynek leggyengébb, legkevésbé dogmatikus teremtménye: az utcalány.

Az utcalány sok mindentől függ. Mindenkivel és minden iránt nyitottnak kell lennie, alkalmazkodnia kell külsőre legvadabb elképzelésekhez, legszélsőségesebb lelkiállapotokhoz is; minden egyes alkalommal új arcot kell magára öltöenie, és új hangot kell megszólaltatnia. Működésében teljességgel közömbös, képes nagy mélypontonál sőt hajtozni — egyszerűen a szellemnek olyan viselkedési modell teszt elérhetővé, amely telér a bölcsekével.

Aktár a világgal, akár saját magunkkal szemben bármilyen hűt vagy erkölcsi skrupulus nélkül él — az a legfontosabb dolog, amit meg kell érteni: a prostitúció, a szellemi világosság mozgó akadémiája, amely éppen úgy a társadalom peremén helyezkedik el mint a filozófia.

"Mindent, amit tudok, az utcalányok iskolájában tanultam." Tünetek fel a gondolkodó, aki képes mindent elfogadni, és mindent visszautasítani, amikor a lányok példáján látszik mosolyt erőltet arcára, és az emberek már csak kényszerű számúra, akiknek eladhatja magát, és az utca járda már csak a piac, ahol eladja magát kényszerűségeket, ahogy női példaképeik eladjaik testüket.

E. M. Cioran

aminek semmi köze a tudatalattink, a vágyaink folyton újakezdett történetéhez, ami a hatalommal, a politikai hatalommal áll összefüggésben.

Zárójelben emlékeztetem Önöket, hogy mindaz, amit megpróbálok Önöknek elmondani, s amit Deleuze Anti—Oedipuszában sokkal részletesebben taglalt, a kutatások teljességéhez tartozik, s még ha az újságok épp az ellenkezőjét állítják is, gondolatmenetem akkor sem strukturalista a szó hagyományos értelmében. Sem Deleuze, sem Lyotard, Guattari vagy akár jómagam nem tartozunk a strukturalista elemzők közé. Ha valaki megkérdezné, mit csinállok, s mi az, amit mások jobban csinálnak, azt felelném, hogy nem folytatunk szerkezeti kutatásokat. Egy szójátékkal élnék, és azt mondanám, hogy dynasztikus kutatásokat végzünk. A *dynamis* és *dynasteia* görög szavakkal játszanék, és úgy fogalmaznék, hogy arra próbálunk fényt deríteni, ami kultúránk eddigi történetében leginkább háttérbe szorult, ami homályban maradt: a hatalmi viszonyokra. Meglepő módon társadalmunk gazdasági struktúrája sokkal ismertebb, kidolgozottabb mint a politikai hatalom szerkezete. Ebben az előadássorozatban azt szeretném bemutatni, milyen módon kapcsolódnak a politikai viszonyok, hogyan törtek utat kultúránkba, s mennyi olyan jelenség van, amelyek nem magyarázhatók a termelési viszonyokkal, csakis az egész létünket átszövő politikai viszonyokkal. Szeretném érzékeltetni, hogy Oedipusz tragédiája a hatalom és a tudás, a hatalom és a megismerés közötti viszonyok egy meghatározott típusát alapozza meg, állítja elénk, amelytől civilizációnk még mindig nem tudott elszakadni. Úgy tűnik, civilizációnkban valóban jelen van az Oedipusz—komplexus, jóllehet nem vágyainkat, tudatalattinkat vagy ezek kapcsolatát írja le. Ha létezik Oedipusz—komplexus, akkor nem individuális, hanem kollektív síkon jelenik meg, nem vágyról és tudatalattiról, hanem hatalomról és tudásról van benne szó. Ezt a komplexust szeretném itt elemezni.

Alapjában véve Oedipusz tragédiája az első birtokunkban lévő tanúbizonyság a görög bírósági gyakorlatról. Ahogyan az mindenki előtt ismeretes, történetünk szereplői — a szuverén, a nép — nem ismernek egy bizonyos igazságot. A mű során különböző praktikákkal sikerül fényt deríteni erre az igazságra, amely azonban megkérdőjelezi a szuverén szuverenitását. Oedipusz tragédiája tehát az igazság keresésének története, a valóság kutatásának módszere, amely pontosan megfelel a kor görög bírósági gyakorlatának. Az első feladat azt tisztázni, hogyan történt az igazság felderítése az ókori görögöknél.

Az első bizonyíték, amely a görög bírósági eljárások igazságkutatásával kapcsolatban rendelkezésünkre áll, az Iliászhoz vezet vissza. Antilokhosz és Meneláosz a játékok alatt folytatott vitájáról van szó, amely végül Partoklosz halála miatt félbe szakad. A játékokon kocsiversenyt rendeznek, ahol a fordulónál a jelzést a lehető legkisebb ívben kell megkerülni. A szervezők ehhez a ponthoz egy embert állítanak, aki a versenyszabályok betartásáért felel, s aki Homérosznál még névtelen. Ők a tanúk, "a nézésre kirendeltek". A verseny megkezdődik, és a fordulónál az élen Antilokhosz és Meneláosz áll. Antilokhosz ér be elsőnek, de megsérti a szabályokat, így Meneláosz kétségbe vonja az eredményt. Közli a bíróval, akinek át kell adnia a nyertesnek járó díjat, hogy Antilokhosz nem becsületes úton

nyerte meg a versenyt, szabálysértést követett el. Vádaskodás, veszekedés, hogy lehet itt igazságot tenni?

Különösképpen, a homéroszi műben nem azt az embert hívatják, aki a jelzésnél állt, és aki igazolhatná a történeteket. Nem kérnek tőle bizonyítékot, nem kérdeznek tőle semmit. A vita a két ellenfél, Antilokhosz és Meneláosz között folyik, s a következőképpen alakul: Meneláosz panaszkodik: "Te megsértetted a szabályokat!", Antilokhosz védekezik: "Nem követtem el semmiféle szabálysértést!", végül Meneláosz azt követeli Antilokhosztól, hogy "A jobb kezed tedd a lovad homlokára, a balban tartsd az ostort, és esküdj meg Zeuszra, hogy nem szegted meg a szabályokat." Antilokhosz ebben a pillanatban visszariad a követeléstől — amely tulajdonképpen próba —, megtagadja az eskütételt, amivel egyúttal be is ismeri a szabálysértést.

Sajátos módja ez a valóság, a jogi igazság kiderítésének. Nem tanúk segítségével derítenek fényt az igazságra, hanem a vádlott próbatétel elé állításával. Az egyik fél megfenyegeti a másikat, mire a másik vagy vállalja a kockázatot, vagy feladja álláspontját. Ha Antilokhosz vállalta volna a veszélyt, és mégis esküt tett volna, esküjével az istenekre hárította volna a felelősséget az események további alakulásáért, az igazság leleplezéséért. Akkor Zeusz állt volna bosszút a hamis esküért, ő derítette volna ki villámsugarával az igazságot. Ez tehát a régi, bevett módja az igazságszolgáltatásnak, ahol a törvényes igazság konstatálása nem a tényállást igazoló tanúk segítségével történik, hanem próbatétellel. A próba az ókori görög társadalomban tipikus jelenség. A kora középkorban újra találkozunk vele.

Az igazság kiderítésénél Oedipusz és Théba polgárai természetesen nem ezt a módszert követik. Közben már évszázadok teltek el. Mégis érdemes megjegyezni, hogy Szophoklész drámájában is fellelhető a maradványa ennek a próbatételszerű gyakorlatnak. Mindenekelőtt abban a jelenetben, ahol Oedipusz apósának, Kreónnak a szemére veti, hogy részben elhallgatta előle a delphoi jósda válaszát, amely így hangzott: "Te mindent elkövettél, hogy megfossz a hatalomtól, hogy a helyemre lépj". Kreón anélkül válaszol, hogy tanúkat segítségül hívva meggyőződött volna az igazságról: "Rendben van, akkor esküt teszünk. Esküt teszünk arra, hogy semmilyen összesküvést nem szőttem ellened." Mindez Iokaszté jelenlétében hangzik el, aki az esemény szabályszerűségéért felel. Kreón a harcosok között bevett szokás szerint felel Oedipusznak.

Eszerint azt is mondhatnánk, hogy ez a követelés — és próbarendszer jelen van a darabban. Amikor Oedipusz megtudja, hogy a thébai pestis az istenek átkának köszönhető (a gyilkosság miatt), a bűnösök elűldözését követeli anélkül, hogy tudná, a tettes ő maga. Vagyis saját magát is belevonja az eskübe, mint ahogy az ókori katonák is belevonták magukat a dicséretekbe vagy éppen az átkokba. A régi hagyomány e maradványa többször felbukkan a műben. Valójában azonban Oidipusz tragédiája egy egészen más mechanizmusra épül. Az igazság kiderítésének e másik módját szeretném Önöknek bemutatni.

Úgy gondolom, ez az igazság—mechanizmus kezdettől fogva egy törvénynek, egy tiszta formának engedelmeskedik, amelyet a "fél részek" törvényének nevezhetünk. A tragédiában

az igazság felderítése e két fél rész segítségével történik, melyek egymással szervesen összefüggnek. Oedipusz elküldi Kreónt, hogy keresse fel a delphoi istent, Apollónt. Apollón válasza két részből áll. Először azt mondja: „Az országot szégyenfolt szennyezi be”. Ennek a válasznak azonban bizonyos értelemben hiányzik a másik fele; szégyenfoltról van szó, de nem tudjuk, ki okozta a szégyenfoltot, és mi az? Következésképpen fel kell tenni egy második kérdést. Oedipusz tehát kényszeríti Kreónt, hogy válaszoljon erre a kérdésre is, ki illetve mi áll a szégyenfolt mögött. S ekkor megjelenik a második „fél rész” is: egy gyilkosság az oka mindennek. De ha valaki gyilkosságról beszél, akkor két dolgot is állít: valakit megöltek, és valaki ölt. Apollónhoz fordulnak a kérdéssel: „Ki az áldozat?” A válasz: Laiosz, a hajdani király. Tovább kérdezik: „Ki ölte meg?” Apollón ekkor megtagadja a választ, ahogy Oedipusz fogalmaz, az istenek igazságát nem lehet kikényszeríteni. A kérdés második fele tehát még mindig megválaszolatlan. A szégyenfolt, vagyis a gyilkosság képezi az első „felet”, a második „fél”, a gyilkos neve ezidáig ismeretlen.

Ahhoz, hogy a gyilkos nevét megtudjuk, fontos, hogy olyan embert hívjunk segítségül, aki nem tudja legyőzni az istenek akaratát. Vagy egy ilyen személyt vagy egy másod—Apollónt, Apollón emberi hasonmását, halandó árnyékát, a jós Teirésziaszt, aki — mint Apollón — isteni személy, *theios mantis*, az isteni látnok. Ő nagyon közel áll Apollónhoz, őt is királynak nevezik, bár halandó, míg Apollón halhatatlan. Ő vak, örök sötétségre ítéltetett, míg Apollón a napisten. Ő az isteni igazság árnyékrésze, a fekete árnyék, akit a fény istene mint hasonmását a földre küld. Ő az a „fél”, akit megkérdeznek. És Teirésziasz válaszol Oedipusznak: „Te vagy Laiosz gyilkosa”.

Tehát azt mondhatjuk, hogy a második jelenettől a tragédiában már minden adott. Megtudjuk az igazságot, hisz Teirésziasz és Apollón válasza létrehozzák az „egészet”, s egyértelműen Oedipuszra utalnak. A fél részek játéka végéhez ér: bemocskolás, gyilkosság, valakit megöltek, valaki ölt. A kép teljessé válik, de a jóslat, a prófécia egy meglehetősen sajátos formájában. A látnok, Teirésziasz nem mondja ki egyértelműen, hogy Oedipusz Laiosz gyilkosa, csak annyit mond: „Te követelted, hogy a bűnösök száműzöttessenek. Megparancsolom neked, tartsd be fogadalmad, és száműzd saját magad!”

Hasonlóképpen Apollón sem mondta ki egyértelműen: „Szégyenfolt esett a városon, ezért pestissel sújtalak benneteket”, csak annyit felelt: „Ha meg akartok a pestistől szabadulni, el kell tűntetnetek a város becsületén esett foltot!” Mindez jövő időben, jóslat formájában hangzik el, nem vonatkozik a közvetlen jelenre, valami olyanra, amire konkrétan rámutathatnánk.

Prófécia, jóslat formájában ismerjük meg a teljes igazságot, amelyet a jóslat, és Teirésziasz egyformán ír le. Ez az az igazság, amely tulajdonképpen teljes, egész, minden benne van, mégis hiányos, hiányzik belőle a jelen dimenziója, a közvetlenség, a személy megnevezése. Hiányzik az eseményekről szóló tanúvallomás. Egy tanúvallomásra van szükségünk a múltból, mely a jelenben hangzik el.

Ez a két egymást kiegészítő “Fél rész”, a jóslat múltja és jelene csak később jelenik meg, szintén egy figyelemreméltó “Félrész” játék során. Mindenekelőtt meg kell állapítani, ki volt Laiosz gyilkosa. Ez két tanúvallomás összevetésével sikerül. Az elsőt tévedésből Iokaszté szolgáltatja, amikor azt mondja: “Dehát látod Oedipusz, hogy nem te vagy Laiosz gyilkosa, még akkor sem, ha a látnok ezt állítja. A legjobb bizonyíték rá, hogy Laioszt a hármass útkereszteződésnél több ember ölte meg.”

Ez a tanúvallomás már aggodalommal tölti el Oedipuszt, s már majdnem teljesen bizonyos: “Egy embert megöltek egy hármass útkereszteződésnél. Ezt pedig én tettem, emlékszem rá, hogy a Théba felé vezető úton a három út találkozásánál megöltem valakit.”

Így tárul fel előttünk a műben a két egymást kiegészítő “Fél rész”: Iokaszté és Oedipusz visszaemlékezése, ahol Oedipuszé már majdnem fedi a teljes igazságot. Csak egy apró rész hiányzik még, mégpedig a válasz arra kérdésre, hogy egy vagy több ember ölte—e meg Laioszt, ami azonban a mű során nem derül ki.

Ez azonban csak a fele Oedipusz történetének, mert Oedipusz nem pusztán Laioszt ölte meg, hanem apjának is a gyilkosa, aki mindezek után a saját anyját veszi feleségül. Ez a második rész hiányzik még Iokaszté és Oedipusz tanúvallomásának összevetése után. Ami még hiányzik, az éppen az, ami Önöknek reményt adhat, mert Apollón megjövendölte, hogy Laioszt nem egy ismeretlen, hanem saját fia öli meg. De amíg nem bizonyosodik be, hogy Oedipusz Laiosz fia, nem teljesezhet be a jövendölés. Ez a második rész tehát elengedhetetlen (a két különböző vallomással együtt) a jóslat beigazolódásához.

Az egyetlen idevágó tanúvallomás a korinthuszi rabszolgáé, aki jelenti Oedipusznak, hogy Polybosz halott. Oedipusz, akit nem ráz meg különösebben apja halála, megkönnyebbülve mondja: “A jóslat ellenére nem én öltem apámat.” A rabszolga azonban így válaszol: “Polybosz nem volt az apád.”

Ezzel egy új láncszem birtokába jutottunk: Oedipusz nem Polybosz fia. Az utolsó rabszolga következik, aki a dráma után elmenekült, és a Kithairon szakadékaiban rejtőzött el; aki, miután megkérdezik, mi is történt valójában, így válaszol: “Igaz, hogy egyszer ennek a követnek átadtam egy gyermeket, aki Iokaszté palotájából származott, akiről azt mesélték, hogy a fia.”

Látjuk, hogy már csak az utolsó bizonyosság hiányzik, hisz Iokaszté nincs még jelen, hogy megerősítse a rabszolga szavait. Ettől az apró nehézségtől eltekintve a kör bezárult. Tudjuk, hogy Oedipusz Iokaszté és Laiosz fia, hogy gyermekkorában Polybosznak adták. Ő volt az, aki — abban a hitben, hogy Polybosz fia — visszatért Thébába, hogy a jövendölés ne teljesülhessen, aki nem tudta, hogy Théba a szülővárosa, s a három út kereszteződésénél megölte Laiosz királyt, az apját. A kör bezárult. Az egymáshoz illesztett “fél részeknek” köszönhetően fény derült az igazságra. Mintha két darabra lenne törve ennek a száműzött, a jóslat elől menekülő fiúnak a története, s ez a két darab további két—két darabra, s úgy tűnik, mintha ezek a darabkák különböző személyek közt fel lennének osztva. Mindennek azonban feltétele volt Apollónnak és Látnokának kapcsolata, Iokaszté és Oedipusz egyesü-

lése, a korinthuszi és a kithaironi rabszolga találkozása, hogy ezek a “fél részek”, s azoknak is a féldarabjai egymáshoz illeszthetők legyenek, s így rekonstruálják a történetet a maga teljességében.

Ez a valóban hatásos forma Szophoklész tragédiájában nem csupán retorikus forma, hanem vallási és politikai forma is, melynek lényege a híres *symbolon* technikában, a görög szimbólumban rejlik. A hatalomnak, a hatalom gyakorlásának az eszköze, amely lehetővé teszi, hogy az aki egy titok vagy valamely hatalom birtokosa, egy bármilyen tárgyat — lehet esetleg kerámiából — félbe törjön, az egyik darabot megtartsa, a másikat pedig arra bízza, akinek a hírt át kell adnia, vagy annak hitelességét igazolnia kell. Ennek a két “fél résznek” az összeillesztésével válik egyértelművé a titok hitelessége, a hatalom folytonossága. A hatalom megnyilvánul, bevégzi körforgását, megóvjá ezeknek a kis, egymástól leválasztott töredékeknek, vagyis a tárgynak az egységét, melynek alakja a megnyilvánuló hatalom formája. Oedipusz története ennek a tárgynak a darabokra tördelése, melynek teljes, rekonstruált formája a hatalom birtoklását, s annak kiadott parancsait igazolja. A hírnökök, akik a rájuk bízott feladatot elvégzik, s vissza is kell térniük, a hatalommal való összekapcsolódásukat igazolják az által, hogy mindegyikük a kezében tart a tárgyból egy részt, amely nélkül a többi rész érthetetlen. Ez az a jogi, politikai és vallási technika, amit a görögök *symbolon*-nak neveznek, a szimbólum.

Oedipusz története, ahogy Szophoklész tragédiájában láthatjuk, engedelmeskedik *asymbolon*-nak, ennek a nem retorikus, hanem sokkal inkább vallási, politikai, valósággal mágikus hatalom gyakorlásának.

Ha ennek a “fél—rész” mechanizmusnak, amely részekre osztódik, majd újra egyesül, nem a formai részét vizsgáljuk, hanem a hatásaira irányítjuk figyelmünket — amelyet ez a reciprok kapcsolat hív elő — igen sok figyelemreméltó momentumra bukkanunk. Mindenekelőtt az eltolás egy formájára, amely olyan mértékben megy végbe, ahogy a “fél-részek” összekapcsolódnak. A “kirakójáték” első része Apollón és a látnok, Theirésziász. A jövendölés az istenek dolga. A második láncszem Oedipusz és Iokaszté. Az ő vallomásuk áll a darab középpontjában. Ők képezik a királyok, a szuverének síkját. Az utolsóként elhangzó vallomás, az utolsó “fél rész”, amely teljessé teszi a történetet, nem az istenek, nem is a királyok, hanem a szolgák, a rabszolgák birtokában van. Polybosz legutolsó rabszolgája, de mindenekelőtt a Kitháiron erdejének legeldugottabb zugában élő pásztor mondja ki a végső igazságot, adja elő az utolsó bizonyítékot.

Ezzel figyelemreméltó eredményre jutottunk. Ami a mű elején próféciaként hangzik el, azt most, a tanúvallomások során két pásztortól halljuk újra. S ahogy a mű színtere áttevődik az istenek világából a rabszolgákéba, úgy változik meg a vallomás mechanizmusa is, a forma, amelynek segítségével eljutunk az igazsághoz. Ha a látnok szól, az igazság bölcsesség vagy jövendölés formájában nyilvánul meg. A napisten örök, mindenható pillantásának formájában, illetve a látnokéban, aki bár vak, látja a múltat, a jelent, a jövőt. A mágikus—vallási pillantás egy formája, amely a mű elején felvillant egy igazságot, s amelyet Oedipusz és a

kórus hitetlenkedve fogad. Az alsóbb síkokon is megtalálhatjuk ezt a pillantást. Mert a rabszolgák csak azért rendelkezhetnek bizonyítékkal, mert látnak. Az egyik látta, ahogy Iokaszté átadta neki a gyermeket, akit az erdőbe kellett vinnie, és otthagynia. A másik látta a gyermeket az erdőben, látta, ahogy egy másik rabszolga átadta neki, és emlékezett rá, hogy Polybosz palotájába kellett vinnie.

Itt szintén a pillantást kell megragadnunk. Nem az isten és látnoka mindent megvilágító, vakító, örök pillantását, hanem az emberekét, akik a saját emberi szemükkel láttak, és emlékeznek arra, hogy láttak. Ez a tanúk pillantása. Az a pillantás, amelyet Homérosz teljesen figyelmen kívül hagy, amikor Antilokhosz és Meneláosz konfliktusát taglalja.

Azt mondhatjuk tehát, hogy a darab az igazság kinyilatkoztatásának eltolása egy prófétáló—előíró vitából egy retrospektív vitába, ami már nem a jövődőlés, hanem a tanúskodás területéhez tartozik. Ezenfelül a prófétai, isteni megvilágításnak a pásztorok mindennapi, empirikus pillantásába való eltolása is. Az istenek és az emberek között kölcsönös megfelelés alakult ki. Ugyanazt látják, ugyanazt mondják, ám nem ugyanazon a nyelven és nem ugyanazzal a szemmel. A tragédia folyamán ugyanazt az igazságot két különböző módon tapasztaljuk meg: más szavakkal, más beszédhelyzetben, más pillantással. Ezek a pillantások azonban szoros kapcsolatban állnak egymással. A pásztorok pontosan az isteneknek felelnek meg, azt is mondhatnánk, hogy őket szimbolizálják. Alapjában véve ugyanazt mondják el a pásztorok, amit az istenektől tudunk meg.

Itt találhatjuk meg Oedipusz tragédiájának egyik legfontosabb alpmotívumát: a pásztorok és az istenek, az emberi emlékezet és az isteni prófécia között húzódó párhuzamot. Ez az analógia a tragédia meghatározó eleme, mely egy szimbolikus világot épít fel a műben, melyben az emberi emlékezet és vita az isteni jövődőlésnek egy peremterületét alkotja.

Ez a pont az egyike azoknak, melyekhez ragaszkodnunk kell, ha az igazságkeresés további mechanizmusát érteni, követni kívánjuk. Az egyik oldalon állnak az istenek, a másikon a pásztorok. E két oldal között húzódik a királyok síkja, pontosabban Oedipusz síkja. De melyik síkon helyezkedik el Oedipusz tudata, mit jelent az ő pillantása?

Mielőtt ezt a kérdést megvizsgálánk, néhány dolgot a helyére kell tennünk. A tragédia elemzései általában azt mondják, hogy Oedipusz nem tud, hogy vak, hogy nem lát tisztán, hogy emlékezete kihagy, hiszen soha nem említette a három út kereszteződésénél történt eseményt, a gyilkosságot. Úgy tűnik, mintha mindenről megfeledkezett volna. Oedipusz a felejtés, alakja, Freud szerint a nem—tudás megtestesítője. Mindannyiunk előtt ismeretes az Oedipusz nevéhez fűződő szójáték. Nem szabad azonban arról sem megfeledkeznünk, hogy ez a játék milyen sokoldalú, és már maguk a görögök is észrevették, hogy az *Oidipous* kifejezés magában foglalja az *oida* szót, ami egyszerre jelenti azt, hogy “tudni” és, hogy valaki látott valamit. Csak arra szeretném felhívni a figyelmüket, hogy Oedipusz a *symbolon*nak, az egymásba kapcsolódó “fél részeknek”, az istenek és pásztorok közötti párhuzamnak e mechanizmusában nem az, aki semmiről sem tud, hanem éppen az, aki túl sokat tud. Az, aki tudását és hatalmát bizonyos mértékig elítélendő módon egyesítette. A tudásnak és

a hatalomnak azt az egységét hozta létre, amely Oedipusz történetével végleg eltűnt a történelemből.

Már a tragédia címe is figyelemreméltó: Oedipusz király, *Oidipous tyrannos*. A tyrannos szót meglehetősen nehéz lefordítani, a szó pontos jelentését nem tudjuk visszaadni. Oedipusz a hatalom embere, az ember, aki hatalmat gyakorol. Az is figyelemreméltó, hogy Szophoklész tragédiája nem az "Oedipusz, a fajgyalázó" vagy az "Oedipusz, az apagyilkos" címet viseli, hanem az Oedipusz királyt. Vajon mi a jelentősége annak, hogy Oedipuszt királynak szólítják?

A hatalom jelentősége adja az egész műben témáját. A darab tulajdonképpen Oedipusz hatalmáról szól, aki hatalma miatt érzi magát veszélyeztetve.

Oedipusz a tragédia folyamán egyszer sem állítja, hogy — bár törvényteleniséget követett el — nem bűnös, hiszen tette nem volt szándékos, mert nem tudta, hogy Laiossal áll szemben. Szó sincs efajta, a tudatlansággal, az akaratlansággal való védekezésről. Csak az *Oedipusz Kolonoszban* című műben találkozunk a vak, nyomorult Oedipusszal, aki mást se tesz mint panaszkodik: "Nem tehetek semmiről, az istenek csapdát állítottak, és nem ismertem fel." Az *Oedipusz királyban* egyszer sem védekezik az ártatlanságára hivatkozva. Az egyetlen probléma, ami foglalkoztatja, a hatalom, képes lesz-e megőrizni hatalmát. A hatalom kérdése áll az egész mű középpontjában.

A prológusban Théba lakosai Oedipuszhoz, a szuverénhez fordulnak a pestis miatt: "Neked hatalmad van, meg kell minket óvnod a pestistől." Oedipusz így válaszol: "Nekem is éredekem, hogy megmentselek benneteket a pestistől, hisz szuverenitásomban, királyi méltóságomban engem is sújt." Csupán koronájának megőrzése ösztönzi arra, hogy a problémára orvoslást találjon.

■ LOKÁLIS ADONISZ

(Hol van a képed?)

*"A térkép nem a terület maga,
csak saját vágya és ezüst alkonya."*

*A 36 dékán a 36 halál—élet hátán,
ha röviden jellemezni kéne ezt a
koegzisztenciát a lét szárnyra kelne,
Hermészként a lehetséges istenek
lehetséges lehetetlenségét lelné fel.*

S amikor a válaszok, melyek körülötte sűrűsödnek, egyre ijesztőbbé válnak, amikor a jóslat őt nevezi meg, amikor a látnok még egyértelműbben állítja, hogy ő a bűnös, Oedipusz nem védekezik, nem bizonygatja ártatlanságát, hanem így szól Teirésziászhoz: "A hatalmamra akarsz törni, összeesküvést szőttél ellenem, hogy megfossz a tróntól."

Nem a gyilkosság gondolata ijeszti meg, hanem a lehetőség, hogy elvesztheti a hatalmát.

Amikor összeütközésbe kerül Kreónnal, azzal vádolja meg, hogy: "Elhoztad ugyan nekem a dephei jósdá választ, de meghamisítottad, mert te, Laiosz fia az én hatalmamra törsz." Itt is a hatalom síkján érzi magát veszélyeztetve, nem a bűnösség vagy ártatlanság síkján. A konfrontációk mindvégig a hatalom körül csoportosulnak.

Amikor a darab vége felé az igazság lelepleződik, amikor a korinthuszi rabszolga Oedipusz szemébe mondja: “Ne nyugtalankodj, te nem Polybosz fia vagy”, Oedipusz nem arra gondol, hogy ha nem Polyboszé, akkor vajon kié, s hogy akár Laiosz fia is lehet, hanem így felel: “Mindezt azért mondod, hogy szégyent hozz rám, hogy elhiteds a néppel, hogy egy rabszolga fia vagyok. De ha rabszolga is az apám, akkor sem akadályozhat meg senki a hatalom gyakorlásában. Király vagyok, mint bármely elődöm.” Ismét a hatalom a központi kérdés. Az utolsó tanút, a kithaironi rabszolgát úgy hívhatja mint a legnagyobb törvénytudót, mint szuverént, mint uralkodót, aki őt kínpaddal fenyegeti. S mikor az igazság kiderül, amikor megtudjuk, hogy Oedipusz apagyilkos, anyjával pedig vérfertőzést követett el, Théba lakói azt mondják: “Királynak neveztünk téged.” Vagyis amíg Oedipusz eddig királyként tisztelték, most az igeidő megváltozása — a “neveztünk” — arra utal, hogy Oedipusz elvesztette királyságát.

A tulajdonképpeni téma Oedipusz bukása, hatalmának elvesztése. Bizonyíték erre, hogy mikor Oedipusz elveszti trónját, a mű utolsó párbeszédének témája még mindig a hatalom. Az utolsó Oedipusznak szóló mondat, amit Kreón intéz hozzá, mielőtt a palotába vezetnék, így hangzik: “Ne akarj többé uralkodó lenni”. A szó, melyet Kreón használ, a *kratein*, szó szerint azt jelenti, hogy Oedipusz ne akarjon többé parancsolni. És Kreón hozzáfűzi még: *akratesas*, ami azt jelenti: “miután a csúcs elérhetővé vált”. A kifejezés azonban egy szójátékot is takar: az “a”—nak külön jelentése is lehet: “a hatalom már nem a tiéd”, vagyis az *akratesas* úgy is érthető, hogy “te, aki elérted a csúcst, de a hatalom már nem a tiéd”.

Ezután a nép következik, utoljára köszönti Oedipuszt: “te, aki *kratysmos* voltál”, vagyis te, aki a hatalom csúcsán álltál. A thébaiak először így köszöntötték Oedipuszt: *Okratynon Oedipusz!* (Mindenható Oedipusz!) A nép e kétféle köszöntései között peregnek a tragédia eseményei. A hatalom, a hatalom birtoklásának tragédiája. Mégis miben áll Oedipusz hatalma? Hogyan jellemezhetnénk? Ismertetőjegyei jelen vannak az akkori Görögország gondolkodásában, történelmében, filozófiájában. Oedipuszt *basileus anax*nak nevezték, az emberek között az első, a *krateia*, a hatalom birtokosa, akit türannosznak neveztek. A *tyrannt* itt nem a szó szoros értelmében kell értenünk, hanem mint azt a kifejezést, amely Polybosz, Laiosz és a többi uralkodó elnevezésére szolgált.

E hatalom számos meghatározója válik láthatóvá a tragédia során. A hatalom Oedipusszé, aki a hatalmat olyan kalandokon keresztül szerezte meg, amelyek őt — mint elveszett, kitett gyermeket, bolyongó vándort — sorsa

■ A VIRÁGCSERÉPBE ZÁRT STRUKTÚRÁLIS VALÓSÁG

AVAGY MIT GONDOLT BÁLÁM SZAMARA AZ APOKALIPSZIS NEGYEDIK KÖNYVÉBEN
(Jelentés a Herakleitoszi Akadémiának i.e. 158—ban)

*Symbolumok syntaktikája válik
kitapinthatóvá olykor éjjel a száradni
kiakasztott macskákon. René Girard
metaszociális elemeket tételezett
és egy mimetikus viszonyban esett csapdába.
S ő nem más mint Christopher Robin, aki
az egyed kontingens voltát teszi lehetővé,
hogy a halál hermeneutikusa legyen a demokritoszi
végtelen világok lehetőségének végbélynyílásában.
Kostos Alexos a provokáció léte, mindenben
csakKék Tengeranyánk elmélete áll, Valami és
Semmi
csak a csillámló homok.*

miatt leginkább panaszra jogosult, de egyben leghatalmasabb emberré is tették. Szerencséje változó volt: nyomorúságban és dicsőségben egyaránt része volt. Szerencséje csúcspontján Polybosz fiának hitték, sorsa mélypontján pedig városról városra bolyongott. Később újra eljut a csúcsra: "Az évek, melyek velem együtt nőttek, egyszer a porig sújtottak, másszor a magasba emeltek."

Ez az ingadozó sors két személyiségtípusra jellemző: az epikus hős legendás alakjára, aki elvesztve hazáját, polgárjogát, egy sor megpróbáltatás után ismét dicsőséget szerez nevének; és a görög türannoszok történelmi alakjára a VI. század végén és a V. század elején. A türannoszok kalandok során át eljutottak a hatalom tetőpontjára, de mindig fennállt a veszélye annak, hogy elveszíthetik pozíciójukat.

Oedipusznak is kijutott a nyomorból, míg elérte a dicsőséget, király lett, hőssé vált azáltal, hogy megölte az isteni énekesnőt, a szukát, aki mindenkit felfalt, aki nem tudta feladványát megfejteni. Megszabadította Théba városát a veszedelemtől, hogy — az ő szavaival élve — levegőhöz jusson. E gyógyítás jellemzésére használja Oedipusz az *orthosan*, felemelni kifejezést: *anorthosan polin*, a várost felemelni. Ugyanezzel a kifejezéssel találkozunk Szolón művében is. Szolónnak, aki tulajdonképpen nem türannosz volt, hanem törvényhozó, az érdeme, hogy a VI. század végén felemelte Athén városát. Ebben rejlik a VI—VII. században szerepet játszó türannoszok közös ismertetőjele. Nem csupán csúcspontokat és mélypontokat éltek át, de városukat igazságos gazdasági felosztás (mint Kypszelosz Korinthoszt) vagy igazságos törvények hozásával felemelték. Ezek tehát a görög türannoszok legfontosabb jellemvonásai, amelyeket nemcsak Szophoklész, de a régebbi korok is érzékeltetnek.

Az *Oedipusz királyban* is találhatunk számtalan, a türannoszokra jellemző, korántsem pozitív tulajdonságot. A Teiresziásszal, Kreónnal illetve a néppel folytatott viták során számos dolgot Oedipusz szemére vetnek. Kreón például így szól Oedipuszhoz: "Nagy tévedésben vagy, Oedipusz, hisz egyenlőnek hiszed magad a várossal, amely nem szülővárosod; azt képzeled, kizárólag a te tulajdonod, de a város az enyém is, az én tulajdonom is." Ha azokra a történetekre gondolunk, amelyeket Hérodotosz mesélt a régi, görög türannoszokról, különösképpen a korinthuszi Kypszeloszról, láthatjuk, hogy mindannyian saját tulajdonuknak tekintették városukat. Kypszelosz azt állította, hogy a várost Zeusz adományozta neki, s ő bocsátotta a polgárok rendelkezésére. Ugyanezt láthatjuk Szophoklész tragédiájában is.

Oedipusz sem tulajdonít különösebb jelentőséget a törvényeknek, parancsaival helyettesíti a törvényeket, és ezt világosan ki is mondja. Amikor Kreón a szemére veti, hogy el akarta üldözni, és jogtalannak nevezi döntését, Oedipusz így válaszol: "A legkevésbé sem érdekel, hogy döntésem jogos volt—e vagy éppen jogtalan, mindenképp engedelmeskedned kell." Uralkodása alatt a városban az ő akarata a törvény. A nép kórusa akkor veti a szemére, hogy figyelmen kívül hagyta a *dikét*, a törvényességet, amikor Oedipusz bukása kezdetét veszi. Oedipuszban tehát újra felismerhető az V. századi gondolkodás meghatározott alakja: a

türannosz. A türannosz alakja nem csupán a hatalom síkján nyilvánul meg, hanem a tudás bizonyos fajtáján keresztül is. A görög türannosz a birtokában lévő tudás segítségével nem pusztán magához ragadja a hatalmat, de pontosan ennek a tudásnak köszönhetően fölénybe kerül a többiekkel szemben. Oedipusz is a tudása által vívja ki ezt a fölényt: megfejti a szfinx feladványát. Ahogyan Szolón azért hozhatott igazságos törvényt, és azért tudta betartatni őket a polgárokkal, és azért volt képes talpra állítani a várost, mert *sophos*, azaz bölcs volt, úgy Oedipusznak is azért sikerült megfejtenie a szfinx feladványát, mert ő is *sophos*, bölcs volt.

Miben rejlik Oedipusz tudása? Hogyan jellemezhetnénk? Az oedipuszi tudás a mű egészében nyomomonkövethető. Oedipusz mindig hangsúlyozza, hogy csakis egy dolognak köszönhető, hogy legyőzött másokat, hogy megfejtette a szfinx feladványát, hogy megmentette a várost, annak, amit ő *gnomenak* nevez, a belátásnak, a *technenek*. Amikor úgy írja le magát, mint valaki, aki talált, *heureka*, akkor egyben a tudásnak azt a fajtáját is jellemzi, amivel ő rendelkezik. Ezt a szót használja Oedipusz a leggyakrabban tetteinek elbeszélésekor. A szfinx rejtélyét is csak azért fejthette meg, mert "talált". Ha a várost ismét meg akarja menteni, újfent találnia kell, *heuriskein*. Mit jelent ez a szó *heuriskein*? A találás aktusa mint egyedül megtett cselekedet kap hangsúlyt a mű elején. Oedipusz fáradhatatlanul ismételteti: "Amikor megoldottam a szfinx feladványát, nem kértem tanácsot senkitől" — mondja a népnek és a látnoknak. A népnek még ezt mondja: "Ti nem tudtok segíteni a szfinx rejtélyének megoldásában. Az isteni énekesnővel szemben tehetetlenek vagytok." Teiresziásznak pedig azt veti a szemére, hogy "Micsoda látnok vagy te, ha nem voltál képes megszabadítani Thébát a szfinxetől? Amikor mindenkit elfogott a rettegés, én teljesen egyedül szabadítottam meg a várost, nem kértem tudást senkitől, nem volt küldöncöm, magam jöttem." A találás az a cselekedet, melyet mindig egyedül teszünk. Találás az is, amit akkor teszünk, amikor kinyitjuk a szemünket. És Oedipusz állandóan hangoztatja: "Körülnéztem, és nem volt senki, aki tanácsot adott volna nekem. Kinyitottam a szemem és a fülem, és láttam." Gyakran használja az *oida* igét, ami egyszerre jelenti azt, hogy látni és tudni. Oedipusz az egyedüli, aki képes a tudásra és a látásra. A látás, a megpillantás embere a műben.

Oedipusz azért esik csapdába, mert mindenáron "találni" akar: a tanúkat vallomásra, visszaemlékezésre kényszeríti, nyomozást követel egészen addig a pillanatig, amíg fel nem kutatják a Kithairón szakadékaiban rejtőzködő rabszolgát, aki mindent látott, aki ismeri az igazságot. Oedipusz tudása tapasztalati tudás. Ugyanakkor ez az egyetlen belátásból származó emberi tudás, ami semmire nem támaszkodik, senkire nem hallgat, mindent saját szemével akar látni. A türannosz autokratikus tudása: aki saját erejéből képes kormányozni a várost. Oedipusz gyakran jellemzi magát a népet kormányzó, a népnek parancsoló ember metaforájával. Oedipusz a kapitány, aki a hajót kormányozva "látásra" nyitja a szemét. S minthogy éppen azt fürkészi, ami történik, azért találja a véletlent, a váratlant, a sorsot, a *tychet*. Oedipusz azért kerül csapdába, mert pillantása autokratikus és mindenre nyitott.

A következő dologra szeretném itt felhívni a figyelmet: Oedipusz azt az embertípust személyesíti meg Szophoklész drámájában, akit én a tudás és hatalom/a hatalom és tudás emberének nevezek. Türrannoszi egyeduralmat gyakorol, az istenek jóslatától éppúgy elfordul, mint a nép akarától.

Látjuk tehát, hogy működik a felek játéka, s hogy Oedipusz a darab végére felesleges szereplővé válik. Méghozzá olyan mértékben, ahogy a türrannoszi tudás segítségével — a tudással, amely saját szemével akar látni, amelynek nincs szüksége az istenek vagy az emberek tanácsaira — egzakt módon összeilleszti mindazt, amit az istenek mondtak, s amit a nép tudott. Oedipusz akarata ellenére egyesíti az istenek jóslatát az emberi emlékezettel. Oedipusz feleslegessé válik, mert túl sokat tud, mert túl nagy a hatalma; a kör bezárul, helyesebben szólva a két fél darab egymásra talál, s Oedipusz ezzel feleslegessé válik. A két összeillesztett cserépdarabról egy szörnyeteg tekint ránk. Oedipusznak túl sok jutott a türrannoszi hatalomból, és túl sok a tudásból is. S végül a túlzások túlzásaként feleségül vette anyját, és fiának testvére lett. Oedipusz a túlzások embere, az ember, aki mindenből túl sokat birtokol: a hatalomból, a tudásból, a családból és a szexualitásból is. Oedipusz, a doppelgänger, aki túlnőtt azon a szimbolikus transzparencián, amit a pásztorok tudtak és az istenek megjövendőlték.

Oedipusz tragédiája tehát meglehetősen közel áll ahhoz, amit néhány évvel később a platóni filozófia megtestesít. Platónnál a rabszolga tudása, a látó empirikus emlékezése szigorúan értékét veszti egy mélyebb, lényegi emlékezéssel, az ideák világából származó emlékezéssel szemben. A döntő tehát Szophoklész világában és Platón *Államában* egyaránt az, ami értékét veszti, diszkvalifikálódik. A privilégizált, exklúzív, politikai tudás témája, jobban mondva formája. Szophoklész tragédiáját és Platón filozófiáját történelmi dimenzióba helyezve

■ VÉGBELEK ÉS EMLŐK

*A zodiákus hercege és a Nagy Titkok
fenséges Oidipusza Memphisben
magukéva tették Pístis Sophiát:
a háló ezennel ki van vetve.
A Világmindenség Kígyója ezalatt
saját farkába harapva
valamiféle lassú, szomorú zenére
vonaglott. Micsoda nász ez a kémiai
mennyező... Da rosa nada digamos
agora.*

elmondhatjuk, hogy Oedipusz alakjában — Oedipusz *sophos*, Oedipusz a bölcs türrannosz, a *techne* és a *gnome* embere — a Szophoklész korabeli görög társadalom híres szofistája, a politikai hatalom és tudás szakértője rajzolódik ki. És még valaki: a türrannosz, akinek a szofista csupán jelentéktelen megfelelője, halvány történelmi utódja lehet. A VI—VII. században a türrannosz jelképezi a hatalmat és a tudást, uralkodása a hatalom birtoklásán és gyakorlásán alapul. És végül, anélkül, hogy Platón vagy Szophoklész művéből egyértelműen látható lenne, mindezek mögött jelen van a történelmi személyiség, aki valóban létezett — még ha csupán a legendák világában is —, a híres asszír király is.

A második évezred végén és az első elején a Földközi—tenger keleti részének európai társadalmaiban a politikai hatalom mindig egy meghatározott tudásforma birtokosa

volt. A hatalom birtoklásával a király és az őt körülvevő emberek olyan belső tudással rendelkeztek, amelyet a többi szociális csoporttal nem osztottak és nem oszthattak meg. Hatalom és tudás megfelelt egymásnak, egymásra épült, feltételezte egymást. A tudás nem lehetett meg a hatalom nélkül, a politikai hatalom pedig speciális tudás nélkül.

Georges Dumézil fejtette ki tanulmányában a hatalom és a tudás e formájának három funkcióját, és kimutatta, hogy az első funkció, a politikai hatalom funkciója mágikus, vallási politikai tudás volt. Az istenek tudása, melynek segítségével akár az istenekre, akár az emberekre hatni lehet, ez a teljesen mágikus, vallásos tudás van jelen a politikai hatalomban.

A politikai hatalom és a tudás nagy egységnek a szétzúzása áll a görög társadalom V. századi létrejöttének, civilizációnk kialakulásának hátterében. Egy mágikus—vallási hatalom szétzúzása, amely az asszír birodalom jellemzője volt, s amit a görög türannoszok, a keleti civilizációkat mintául véve, megkíséreltek saját érdekeik szerint újra felépíteni, és amit a VI—V. század szofistái is sokszor méltattak előadásaikban. Ami itt lejátszódik előttünk, az tulajdonképpen az archaikus Görögország hosszú, öt—hat évszázadon át elhúzódó hanyatlása. S amikor létrejön a klasszikus Görögország — melynek felvirágzásának kezdetét Szophoklész neve jelzi — a hatalom és a tudás egységének meg kell szűnnie, hogy az új társadalom működőképes legyen. Ettől a ponttól kezdve lesz a hatalom embere a tudatlanság embere. Oedipusz, jóllehet túl sokat tud, mégsem tud semmit. Ettől a pillanattól kezdve Oedipusz a hatalom embere, aki vak volt, és nem “tudott”, még pedig azért nem, mert túl nagy hatalma volt.

Miközben a hatalmat a tudatlansághoz, a felejtéshez, a sötétséghez rendeljük, az egyik oldalra a látnok, a filozófus kerül, aki a lélek, az istenek vagy a szellem örök igazságával áll összeköttetésben. A másik oldalon pedig a nép, ami anélkül, hogy a legcsekélyebb hatalommal is rendelkezne, megőrzi az igazság emlékét, és tanúbizonyságot is képes tenni róla. Így állnak egy hatalom mögött, amelyet mint Oedipuszt vaksággal sújtottak, a pásztorok, akik emlékeznek, és a látnokok, akik kimondják az igazságot.

Ettől kezdve a nagy mítosz meghódítja a nyugatot, minek következtében az igazság végérvényesen elszakad a hatalomtól. Az a mítosz, hogy a politikai hatalom vak, hogy az igazi tudás csak az istenektől szerezhető meg, vagy az emlékezés útján, vagy ha az örök napra függesztjük tekintetünket, vagy ha a múltat fürkésszük. A nagy nyugati mítosz, hogy a tudás és a hatalom között antinómia feszül, Platónnal veszi kezdetét. Ahhoz, hogy tudjunk, le kell mondanunk a hatalomról. A valódi tudással és az igaz tudománnyal nem fér össze a politikai hatalom.

■ BITEK ÉS MEGABITEK

Lemingek

*A meddség fallokráciája mered a
riika ég felé, mely felette imbolyog
s hull a szörös térdre.
Sisypheként gördül le hátáról a
kő, a kutyaölés, az adatok
metamorfózisa feszül ágyékában,
hogy keressen magának egy szeretőt,
mint hajdan Euliphoistos tette
(a hajós) Lipidochines szigetén.*

Ezt a mítoszt fel kell számolnunk. E mítosz lerombolásához fogott hozzá Nietzsche is, amikor számos korábban említett műben kimutatta, hogy minden tudás, minden felismerés mögött hatalmi harc húzódik. A politikai hatalom része a tudásnak, politika és tudás összefonódott.

fordította **Tencz Beáta**

Michel Foucault neves történész, szociológus, filozófus a közelmúltban húnyt el. Lévi-Strauss és Lacan mellett őt tartják a francia strukturalista iskola egyik megalapozójának. Művei: *Histoire de la folie*, *Naissance de la clinique*, *Raymond Russel*, *Les mots et les choses*, *Archéologie du savoir*, *La leçon inaugurale*, *L'ordre du discours*, *La folie*, *l'absence d'oeuvre*, *Mon corps*, *ce papier*, *ce feu*. Magyarul: *Felügyelet és büntetés* 1990, *Mi a szerző*.